

Szabó Erzsébet¹

MIÉRT FOGADJUK EL A „HARMADIK SZEMÉLYŰ ELBESZÉLŐNEK” TULAJDONÍTOTT NARRATÍV SZÖVEGET IGAZNAK?

– A hagyományos, a klasszikus és a kognitív megközelítés –²

Az elbeszélői és a szereplői beszéd hagyományos koncepciója és a probléma megfogalmazása

A hagyományos narratológiai elméletek többsége a narratív szöveg alapmodelljét explicit vagy implicit módon a nyelvi kommunikáció irodalomra alkalmazott modelljéből, az irodalmi kommunikáció modelljéből vezeti le. A koncepció szerint az irodalmi kommunikáció alapstruktúrájára nézve két szintű (ún. kommunikált) kommunikáció. Az első kommunikációs szint a tapasztalati világban helyezkedik el, és a valós történeti szerző, valamint a mindenkor olvasó között folyó kommunikációra vonatkozik. A második szint a fikcionális szövegen belül található és a fikcionális elbeszélő, valamint a fikcionális olvasó közötti kapcsolatokat jelöli. E felfogás képviselői úgy vélik, hogy a narratív szöveg a történeti szerző produktuma, aki a szöveget sajátos módon, a fikcionális elbeszélő narrációjaként alkotja meg. A szöveg ezért a fikció keretén belül e narráció terméke, pontosabban az elbeszélői narráció és az általa elmesélt történet szereplői által tett kijelentések összessége, vagyis alapvetően elbeszélői és szereplői diszkurzusokból áll.

Ez a felfogás – a narratív szöveg elbeszélői és szereplői diszkurzusokból álló egész-ként való elgondolása – a koncepció képviselői szerint azért fontos, mert az egyes kijelentő instanciákhoz a poétikai hagyomány alapján különböző hitelességi fokok kapcsolódnak. Míg az alakként megformált szereplők (köztük az alakként megformált én-elbeszélő) hitelessége perspektívájuk különböző fokú korlátozottsága miatt megkérdőjelezhető, addig az ún. harmadik személyű, alakként nem megformált elbeszélő „mindenütt jelen van” és „mindent tud”. Szavait az olvasó automatikusan igaznak könyveli el. Példának okáért Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regénye olvasójában fel sem merül, hogy kétségbe vonja, hogy a történet kezdetén, a kömmün bukása napján Kún Béla repülőgépen menekül az országból, hogy a népbiztos sápadt és borotvátlan, hogy zserbókat és drágaköveket visz, hogy karjáról vastag aranyláncok lógnak, melyek egyike a gép emelkedésekor a Vérmező közepére pottyan, ahol Patz Károly József adóhivatalnok megtalálja. A koncepció szerint ennek az az oka, hogy az

¹ A szerző a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet Német Irodalomtudományi Tanszékének adjunktusa.

² Jelen tanulmány az alábbi angol nyelvű tanulmányom szabad fordításából kiinduló önálló tanulmány: SZABÓ Erzsébet, „Why do we accept a narrative discourse ascribed to a »third-person narrator« as true? The classical, and a cognitive approach”, *Semiotica* 203 (2005): 123–136.

olvasó úgy véli, a fenti eseményekről az alakként nem megformált harmadik személyű elbeszélőtől értesül, aki mindig igazat mond, így azokat, bármennyire is hihetetlenek, nem kérdőjelezi meg. Csak akkor bizonytalanodik el, amikor az elbeszélő a mondotakat váratlanul szóbeszédnek nevezi („Legalább a Krisztinában ezt beszéltek.” [13.]³), azaz a kijelentéseket idézetnek nyilvánítja, és anonim beszélőkhöz utalja, elhárítva magát azok tartalmától. Ez utóbbi azért különösen lényeges, mert a harmadik személyű elbeszélő azzal, hogy hiteles és mindig igazat mond, egyben viszonyítási pontként is szolgál a szereplői beszéd igazságtartalmának megítéléséhez. A narrációjával ellentétes, vagy azzal nem koherens szereplői kijelentések a klasszikus elméletek szerint alapvetően kétes igazságértékűnek minősülnek.

Egyes elméletalkotók, mint Ann Banfield (1982), Felix Martínez-Bonati (1991) és Richard Gerrig (1993) ugyanakkor már több évtizeddel ezelőtt megfogalmazták, hogy a narratív megértés gyakorlata véleményük szerint teljesen más.⁴ Az olvasók nem így olvasnak. Alapesetben a szereplőkkel és az eseményekkel foglalkoznak, a narráció transzparens médiumának pedig egyáltalán nem szentelnek semmilyen figyelmet. A kortárs pszichológia empirikus kutatásai csak megerősítették ezt a feltételezést. Arthur C. Graesser, amerikai pszichológus és több hozzá kapcsolódó kognitív kutató számos forrás-memória tesztet végeztek a szereplők észlelhetőségének (*salience*) megállapítására.⁵ Különböző ágenskonfigurációjú történeteken végzett kísérleteikben többek között azt vizsgálták, hogy az olvasók mennyire emlékeznek egyes információk forrására, azaz ki tudják-e választani a felsorolt lehetőségek közül, hogy ki mondta az adott mondatot, kitől származik az adott információ, illetve rájönnek-e, ha az nem

³ A szövegpélda Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényéből származik. A művet az oldalszámok megadásával a kritikai kiadás alapján idézem: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk., jegyz. VERES András (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010).

⁴ Ann BANFIELD, *Unspeakable Sentences: Narration and Representation in the Language of Fiction* (London: Routledge and Kegan Paul, 1982); Felix MARTÍNEZ-BONATI, „On Fictional Discourse”, in *Fiction updated*, ed. by Calin Andrei MIHAILESCU and Walid HAMARNEH, 65–75 (Toronto: University of Toronto Press, 1996); Richard GERRIG, *Experiencing Narrative Worlds: On the Psychological Activities of Reading* (New Haven, CT: Yale University Press, 1993).

⁵ Lásd például: Arthur C. GRAESSER, Cheryl BOWERS, Brent OLDE and Victoria POMEROY, „Who Said What? Source Memory for Narrator and Character Agents in Literary Short Stories”, *Journal of Educational Psychology* 91, 2. sz. (1999): 284–300; Arthur C. GRAESSER, Cheryl BOWERS, Ute J. BAYEN and Xiangen HU, „Who Said That? Who Knows That? Tracking Speakers and Knowledge in Narratives”, in *New Perspectives on Narrative Perspective*, ed. by Willie VAN PEER and Seymour CHATMAN, 255–272 (New York: State University of New York, 2001); Arthur C. GRAESSER and Katja WIEMER-HASTINGS, „Situation Models and Concepts in Story Comprehension”, in *Narrative Comprehension, Causality, and Coherence: Essays in Honor of Tom Trabasso*, ed. by Susan R. GOLDMAN, Arthur C. GRAESSER and Paul van den BROEK, 77–92 (New York–London: Routledge, 1999); Arthur C. GRAESSER and Bianca KLETTKE, „Agency, Plot, and a Structural Affect Theory of Literary Story Comprehension”, in *The Psychology and Sociology of Literature: In Honor of Elrud Ibsch*, ed. by Elrud IBSCHE, Dick H. SCHRAM and Gerard STEEN, 57–69 (Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2001).

fordult elő a szövegben.⁶ A kísérletek eredménye szerint rendes olvasási körülmények között „az anonim, mindentudó harmadik személyű elbeszélő az olvasó számára teljesen láthatatlan. Az olvasó képtelen megmondani, hogy mi az, ami tőle származik.”⁷ Ezzel szemben az egyes szám első személyű elbeszélő maximálisan látható, az olvasók kiválóan emlékeznek a beszédaktusaira. A narratív funkció nélküli szereplők észlelhetősége közepes mértékű.⁸ A tesztek azt is igazolták, hogy ez a mechanizmus általános, nem függ sem a történet formájától, sem tartalmától, sem az olvasók nemétől, életkorától, műveltségétől, szociális háttérétől vagy irodalmi jártasságától.

Ha azonban az olvasók még csak nem is érzélik a harmadik személyű elbeszélőt, hogyan állíthatjuk, hogy egyes információkat rá, azaz a személyére és hitelességére nézve fogadnak el feltétel nélkül igaznak? E megértési stratégia mögött nyilvánvalóan más magyarázat áll. Az alábbiakban két magyarázó elméletet mutatok be. Először a hagyományos narratológiai kommunikációs modell legátfogóbb kritikai újrafogalmazása által nyújtott alternatív magyarázatot, Gérard Genette klasszikus elképzelését ismertetem, amely a harmadik személyű elbeszélő koncepciójának talán leginnovatívabb, ám a kérdés tekintetében terméketlen újragondolása. Majd John Tooby és Leda Cosmides evolúciós pszichológusok az emberi elme sajátos információfeldolgozó mechanizmusainak működését leíró modelljéből levezethető megoldással foglalkozom, amely meglátásom szerint adekvát magyarázatot ad a jelenségre. Végül levonok néhány következtetést a narráció kommunikációs modelljével kapcsolatosan.

Genette klasszikus modellje, a harmadik személyű elbeszélő hagyományos koncepciójának újragondolása

Gérard Genette az írásaiban következetesen megkérdőjelezi a narratív irodalmi fikció hagyományos kommunikációs modelljét.⁹ Noha ő is egy kétszintű modellel dolgozik, és a külső, szerzői szintet a hagyományos módon, a szerző az olvasónak szó-

⁶ A másik fontos kérdésük, hogy képesek-e rekonstruálni egyes szereplők tudásszintjét a történet különböző pontjain, illetve milyen inferenciákat képesek alkotni.

⁷ „The impersonal, omniscient, third-person narrator is an invisible agent to the reader. The reader is entirely unable to discriminate exactly what was said by the third-person narrator”. Vö. GRAESSER, BOWERS, BAYEN and HU, „Who Said That?...” 266.

⁸ „The mean source discrimination parameters were .00, .85, and .46 for the omniscient third-person narrator, the first-person narrator, and the nonnarrator characters, respectively.” Vö. uo. Lásd továbbá Judith F. DUCHAN, , Gail A. BRUDER and Lynne E. HEWITT, eds., *Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective* (Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1995).

⁹ Az alábbiakban Genette 1972-ben megjelent *Discours du récit* (*Az elbeszélő diszkurzus*), 1983-ban kiadott *Nouveau discours du récit* (*Új elbeszélő diszkurzus*), illetve 1991-ben megjelent *Fiction et diction* (*Fikció és dikció*) című műveiben kifejtett koncepció vonatkozó elemeit ismertetem. A műveket a magyar, illetve – annak hiányában – a német vagy angol fordítás alapján idézem.

ló sajátos deklaratív kijelentéseként, azaz egyfajta kommunikációként fogja fel,¹⁰ a szövegen belüli „fikcionális kommunikáció” és a hagyományos értelemben vett fikcionális elbeszélő definícióját a kezdetektől vitatja.

Koncepciója megfogalmazásához Genette újradefiniálja a narratív fikcionális szöveg (discourse) fogalmát. Meglátása szerint a narratív fikcionális szöveg bizonyos értelemben egy változást kifejező igei forma grammatikai-retorikai kiterjesztése. Még az olyan terjedelmes szöveg is, mint *Az eltűnt idő nyomában* levezethető a „Marcell író lesz” mondatból, és leírható annak sajátos átalakításaként.¹¹ Mivel az átalakítások annyira sokrétűek, komplexek és heterogének, hogy sok esetben nem vezethetők vissza egy a műveleteket integrálni képes fikcionális alakra (egy személyként tételezett elbeszélő szubjektumra), ezért a szöveg létrehozásának fikcionális magyarázatára a kommunikáció modellje helyett *a mondat kijelentésének grammatikai modelljét* kell alkalmazni: ahogy a mondat egy személytelen grammatikai alany kijelentése, úgy a fikcionális narratív szöveg is egy *személytelen kijelentő alany* sajátos – narratív – kijelentésének (énoncé) tekinthető.

Genette hangsúlyozza, hogy a kijelentő alany csak egy pozíció. Nem felelős a narratív szöveg tulajdonságaiért. A narratív szöveget a létrehozó alkotó eljárás (a narráció) határozza meg, amely három egymástól teljesen független paraméter segítségével jellemezhető. Egyrészt a narráció kijelentő alanyának a tér-idő koordinátaival (a *hang* kategóriája). Másrészt a narráció során az ábrázolt történet idején végrehajtott különböző (az események sorrendjét, gyakoriságát és időtartamát érintő) módosításokkal (az *idő* kategóriája). Végül a narráció által szállított, hipotetikusan korlátlan információmennyiség szabályozásával: egy szituált észlelési fókusz felvétele által történő szelekciójával vagy annak hiányával (fokalizáció), illetve az elbeszélte események, gondolatok és beszéd mimetikussági fokának a változtatásával (távolság) történő szűréssel (a *mód* kategóriája). Fontos hangsúlyozni, hogy Genette szerint ezek a kategóriák *egymástól teljesen függetlenek*, szabadon állíthatók és viszonylag szabadon kombinálhatók. A szerző a narráció áramlását lehorgonyozhatja egy az ábrázolt történet tér-idő univerzumán kívül vagy belül elhelyezett narratív instanciánál; megteheti, hogy a narratív instancia által közvetíthető információkat egy szereplő belső perspektívájának a fókuszponttá választásával (belső fokalizációval) a minimálisra korlátozza, vagy zéró fokalizációval és a szereplők beszédének, gondolatainak szó szerinti idézésével akár a befogadhatóság határáig elmenve a maximálisra növeli, miközben nem változtat (vagy épp változtat) a történet eseményeinek sorrendjén.

¹⁰ Genette Searle értelmében vett deklarációként, azaz matematikai „legyen adott” operációval leírható beszédaktusként definiálja a szerzői beszédet, amelynek célja egy fikcionális mű létrehozása. GÉRARD GENETTE, „Die Fiktionsakte”, in GÉRARD GENETTE, *Fiktion und Diktion*, 41–64 (München: Fink, 1992), 50–53.

¹¹ Vö. GÉRARD GENETTE, „Az elbeszélő diszkurzus. Bevezetés”, in *Az irodalom elméletei*, szerk. THOMKA Beáta, 61–67 (Pécs: Jelenkor Kiadó), 64.

Ez a kombinatorikus modell, így Genette, rávilágít több hagyományos narratológiai fogalom, köztük a fikcionális elbeszélő és a harmadik személyű elbeszélő fogalmának hibáira. A modell megmutatja, hogy *a fikcionális elbeszélő nem más, mint egy kijelentő instancia*, aki semmit sem tud és semmit sem észlel, lévén „csak” egy elbeszélő hang. A „tudását” érintő hagyományos kérdések a fokalizáció kategóriája alá tartoznak. A fokalizáció adott típusa, azaz a narratív információ szűrésére szolgáló észlelési fókuszok megválasztása szabja meg, hogy mihez van hozzáférése és mit mondhat el. Ebben a rendszerben a „mindentudás” mindössze a fokalizáció hiányára utal, vagyis egy olyan elbeszélő hangra, akinek a narrációja nem esik fokális korlátozás alá. Nem azt kénytelen mondani, amit egy szereplő lát, hall vagy gondol, hanem korlátlan hozzáféréssel rendelkezik az elbeszélt világ minden eleméhez. A modell végül rámutat arra is, hogy *„harmadik személyű elbeszélő” nem létezik*. Mivel a kijelentés alanya csak első személy lehet, ezért Genette szerint *valamennyi elbeszélő első személyű elbeszélő*, kvázi egy elbeszélő-Én.¹² Az első személyű és a harmadik személyűnek mondott elbeszélő között csak annyi a különbség, hogy utóbbi olyan első személyű elbeszélő, aki soha nem mutatkozik meg az elbeszélt történet szereplőjeként. Ellentétben az első személyű elbeszélővel, aki a diegetikus univerzum szereplője, ő „végig távol marad az általa elmesélt történettől”.¹³ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy elvileg bármelyik pillanatban láthatóvá tehetné magát azzal, hogy az „én” személyes névmás használatával („Legalább a Krisztinában ezt hallottam”) megmutatkozik. Ezzel összefüggésben Genette azt is megemlíti, hogy minden mondat és minden narratív szöveg átalakítható ilyen módon „harmadik személyű narratívából” „első személyű narratívává” – és fordítva, „első-személyű narratívából” „harmadik személyű narratívává”.¹⁴ Ez az átalakítás nem változtatja meg a kijelentések igazságértékét, mivel mindkét elbeszélő kombinálható zéró fokalizációval, amely korlátlan hozzáférést biztosít számára a diegézis egészéhez.

Ha ezen a ponton visszatérünk jelen tanulmány alapkérdéséhez – miért fogadjuk el a „harmadik személyű elbeszélőnek” tulajdonított narratív szöveget igaznak? – azt látjuk, hogy Genette szerint a válasz nem kapcsolódik sem a fikcionális elbeszélő „személyéhez”, sem annak korlátlan perspektívájához („mindentudás”). Az előb-

¹² The narrator can be in his narrative (like every subject of an enunciating in his enunciated statement) *only* in the ‘first person’. Gérard GENETTE, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, trans. by Jane E. LEWIN (Oxford: Blackwell, 1980), 244.

¹³ Gérard GENETTE, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, trans. by Jane E. LEWIN (Oxford: Blackwell, 1980), 244.

¹⁴ Az irodalomtörténet gazdag ilyen átalakításokban. Franz Kafka *A kastély*, Henry James *A köve-tek*, Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényei első személyről harmadik személyre történő átirásra nyújtanak példát, Gottfried Keller *Zöld Henrik* című műve a másik irányú transzferre. Genette ezeket az eseteket a *transzvokalizáció* terminus alatt elemzi. Vö. Gérard GENETTE, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, trans. by Channa NEWMAN and Claude DOUBINSKY (Lincoln: University of Nebraska Press, 1997).

bi nem releváns a narratológia számára, az utóbbi pedig a karakter-elbeszélővel is kombinálható. Genette nem mutat érdeklődést e kérdés iránt, fejtegetéseiből azonban meglátásom szerint az következik, hogy válasza a két elbeszélő közötti egyetlen különbséggel, az *elbeszélő-Én szereplőként való láthatóságával, illetve láthatatlanságával* (rejtőzködésével) függ össze. Ez a válasz összhangban van az empirikus kutatók – bevezetőben említett – eredményeivel, és megmagyarázza, hogy miért „a harmadik személyű elbeszélő az egyetlen ágens, aki az olvasó(k) számára láthatatlan”.¹⁵ Nem ad azonban magyarázatot arra, hogy miért fogadják el az olvasók az (általuk még csak nem is érzékelt) rejtett elbeszélő instanciának tulajdonított diszkurzust feltétel nélkül igaznak, az ugyanennek (ám látható) elbeszélőnek tulajdonított diszkurzust pedig nem. Genette azzal, hogy a narráció két formája mögött azonos kommunikációs struktúrát tételez, megfosztja a rendszerét annak magyarázó erejétől. Ha a két forma nem különbözik egymástól, akkor a szövegek eltérő értékelésére a modell nem ad magyarázatot.

De akkor mi az oka az olvasók eltérő megértési stratégiájának? Valóban van rejtett elbeszélő-Én? Csakugyan létezik fikcionális kommunikáció? A továbbiakban a non-narrator pozíció mellett mutatok be egy érvelést Leda Cosmides és John Tooby, az evolúciós pszichológia megalapítóinak tekintett szerzőpáros a kontingens információk kognitív feldolgozásáról alkotott elmélete alapján. Állításom szerint a harmadik személyű narratív diszkurzus mögött nem áll semmilyen elbeszélő. Csak ez a kijelentés magyarázhatja az ilyen típusú szövegek sajátos kapcsolatát az igazság fogalmával.

Cosmides és Tooby a kontingens információk feldolgozásáról és az elmélet következményei a narratívák megértésére nézve

Leda Cosmides és John Tooby evolúciós pszichológusok¹⁶ *A forrás nyomában: A metareprezentációt és a szétcsatolást elősegítő adaptációk evolúciója* (2000)¹⁷ című tanulmányukban azt állítják, hogy az emberi elme megkülönböztető (és egyben az ember evolúciós sikerét, hihetetlen improvizációs képességét, intelligenciáját meg-alapozó) sajátossága az, hogy nemcsak univerzálisan és stabilan igaz információk

¹⁵ GRAESSER, BOWERS, BAYEN and HU, „Who Said That?...”, 271.

¹⁶ A szerzőpáros az evolúciós pszichológia alaptételeiről írt tanulmánya magyar nyelven is hozzáférhető: LEDA COSMIDES és JOHN TOOBY, „Evolúciós pszichológia: alapozó kurzus”, ford. LUKÁCS ÁGNES, *Replika* 40 (1997): 101–124. (A tanulmány elérhető az alábbi linken: <http://hps.elte.hu/courses/tudtort/cosmides.htm>).

¹⁷ A hivatkozott tanulmányt, ahol lehet, a magyar fordítás alapján idézem, a tanulmány eddig még lefordítatlan részeire az eredeti angol szöveg alapján hivatkozom: LEDA COSMIDES és JOHN TOOBY, „A forrás nyomában: A metareprezentációt és a szétcsatolást elősegítő adaptációk evolúciója”, ford. MAKAI KRISTÓF PÉTER, *Helikon* 2. sz. (2013): 150–177; LEDA COSMIDES and JOHN TOOBY, „Consider the Source: The Evolution of Adaptation for Decoupling and Metarepresentation”, in *Metarepresentations: A Multidisciplinary Perspective*, ed. by DAN SPERBER, 53–116 (New York: Oxford University Press, 2000).

kezelésére képes, hanem kontingens információk kezelésére is, vagyis rendelkezik olyan speciális komputációs programokkal, amelyek a térben-időben behatárolt, feltételesen igaz információk („Ez a levélbogár lárva stádiumban mérgező”; „A középkor embere azt gondolta, hogy a Föld lapos”; „Mari azt tervezi, hogy elutazik Párizsba”; „Párizsban esik” stb.) tárolására és kiaknázására evolválódtak.

Ezek közül az innovatív programok közül Cosmidesék szerint a *hatókör reprezentáció* (*scope-representation*) és az *összecsatolási/szétcsatolási rendszer* (*coupling-decoupling system*) a két legalapvetőbb. A *hatókör reprezentáció* vagy *H-reprezentáció* a kontingens információk tárolására létrejött speciális reprezentációs forma. Olyan reprezentáció, amely az információ mellett annak érvényességi területét is reprezentálja. Legalább két szintből áll: egy alárendelt szintből, amely az információt tartalmazza („a Föld lapos”), és egy fölérendelt szintből (vagy alapszintből), amely mintegy felcímkézi és „karanténba zárja” az információt. A címke (a példában egy idő-, forrás- és attitűdadatból álló egység: „A középkor embere azt gondolta, hogy...”) megadja azokat a *határfeltételeket*, amelyek között az információ pontos és eredményesen felhasználható, és egyben *műveletileg is elkülöníti* (*szétcsatolja*) azt más adattáráktól.¹⁸ Lényeges továbbá, hogy egy hatókör-címke nemcsak egy reprezentációt, hanem egész reprezentációhalmazokat is leköthet, valamint más hatókör-címkéket is igazgathat, többszörösen alá- és mellérendelt struktúrák bonyolult hálózatát hozva ezzel létre. Cosmides és Tooby úgy véli, hogy az egyes emberekben felhalmozódott emberi tudás java része ilyen komplex adatstruktúrákban tárolódik.

Ebből kiindulva Cosmidesék mellett érvelnek, hogy a humán kognitív architektúra ezeken az adatstruktúrákon belül két alapvetően eltérő információtypust különböztet meg. Az egyik olyan információ, amelyet a rendszer architektúráisan igazként kezel. Az *architektúráisan igaz információk* hatókör jelölés nélküli vagy *jelöletlen információk*, az adott rendszer általános érvényű igazságai. Az architektúrán belül megkötések nélkül továbbíthatók, reprodukálhatók, a rendszeren belül bármely adattal interakcióba, például következtetési kapcsolatba léphetnek, és új adatokat, adatstruktúrákat hozhatnak létre.¹⁹ A másik információtypust a *hatókör-függő, feltételesen igaz (vagy jelölt) információk* alkotják. Ezek az információk csak a hatókör-címkéjükkel együtt reprodukálhatók, és csak a hatókör alá tartozó, az adatstruktúra ugyanazon vagy alárendelt szintjein található adatokkal léphetnek következtetési kapcsolatba. Cosmides és Tooby hangsúlyozzák, hogy minden architektúráisan igaz állítás („P”) hatókörhöz kötött állítássá alakítható (például „X azt állítja, hogy p”; „Y azt hiszi, hogy p”; „Korábban azt hitték, hogy p”), amennyiben a határfeltételeire vonatkozóan anomáliák vagy új információk merülnek fel. És fordítva: a hatókör-korlátozások is megszüntethetők. Ha egy információ megfelelő hitelesítést nyer (például megbízható források állítják vagy igazolják), a rendszer nem

¹⁸ Vö. COSMIDES és TOOBY, „A forrás nyomában ...”, 159–160.

¹⁹ Uo., 158.

fordít további erőforrásokat a hatókör tárolására, a forrás-, attitűd-, idő- és egyéb címkék elhalványulnak és törlődnek. A legtöbb ember például nem emlékszik arra, „hogy kitől hallotta, hogy az alma ehető vagy a növények fotoszintetizálnak”.²⁰ Ahogy azt is elfelejtette, hogy kitől vagy mikor tanulta meg az „alma” vagy a „növény” szavak jelentéseit.²¹ A szerzőpáros a fenti átalakítások alapjául szolgáló mechanizmust *összecsatolási/szétcsatolási rendszernek* nevezi, és azt állítja, hogy az információk összecsatolásának, szétcsatolásának, illetve átcsatolásának, azaz a hatókörhatárok monitorozásának és újrahúzásának ez a rendkívül aktív és dinamikus mechanizmusa a humán információfeldolgozás egyik alapléte.

A hatókör reprezentáció és az összecsatoló-szétcsatoló rendszer Cosmides és Tooby szerint számos adaptációt képes leírni. Feltételezik, hogy ezeknek az algoritmusoknak a működése áll a kontrafaktuális gondolkodás, a tervezés, a célkitűzés, a gondolatkísérletek és az epizodikus emlékezet komplex műveletei mögött. Továbbá ezek működnek a narratív fikciók olvasása és reprezentációja során.²² Állításuk szerint az olvasó a fikcionális narratívák olvasásakor a narratívák mögött automatikusan egy elmét (egy szerzőt) tételez, és az információkat mint egészet (mint történetet) ennek az elmének a produktumaként, egy a szerző által kitalált és (paratextuális jelzésekkel nyomatékosan fikcionálisként kitüntetett, azaz fikcionális, „nem igaz” információként) közzétett történet reprezentációjaként (kvázi önálló szemiotikai rendszerként) tárolja (újrareprezentálja). Úgy vélik továbbá, hogy a történet feldolgozása a hatókörcímke határain belül, összecsatolások, szétcsatolások és átcsatolások dinamikus folyamatában, az összecsatoló-szétcsatoló rendszer által történik.²³

Látni kell, hogy Cosmidesék nem foglalkoznak ennek a feltevésnek a narratológiai implikációival. Őket evolúciós pszichológusként elsősorban az érdekli, hogy miért van jelen a kultúránkban egyetemesen a „hamis” információknak ez a narratívává szervezett formája, van-e evolúciós oka a fikcionális történetek mesélésének és a velük való intenzív foglalkozásnak. A kognitív feldolgozásról alkotott elképzeléseik alapján ezekre a kérdésekre vonatkozóan vonnak le következtetéseket.²⁴ Kon-

²⁰ Uo., 168. A hatókörcímkék törlése vonatkozásában a szerzőpáros Dan Sperber, Endel Tulving és Arthur P. Shimamura kutatásaira hivatkozik.

²¹ Cosmidesék szerint a szemantikai memóriában lévő minden adat architektúráisan igaz. COSMIDES és TOOBY, „A forrás nyomában ...”, 158.

²² COSMIDES and TOOBY, „Consider the Source ...”, 74–101.

²³ Vö. uo., 91. Az elmélet magyar nyelvű ismertetése tekintetében lásd például SZABÓ Erzsébet, „A narratívák olvasásának kognitív modellálása”, *Literatura* 38, 2. sz. (2012): 115–125.

²⁴ A szerzőpáros szerint a fikcionális történetek evolúciós funkciója azok elménkre gyakorolt erőteljes szervező hatásában (pl. az elmeolvasási képességünk, motivációs és emocionális adaptációink gyakorlatoztatásában) áll, a velük való foglalkozásra pedig esztétikai preferenciarendszerünk motivál minket. Erről részletesen lásd a szerzők magyarul ugyancsak hozzáférhető *Szépség és mentális rátermettség* című tanulmányát, valamint Horváth Márta ismertetését. JOHN TOOBY és LEDA COSMIDES, „Szépség és mentális rátermettség”, ford. KOCSOR Ferenc és GYURIS Petra, in *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*, szerk. HORVÁTH Márta, 77–140 (Budapest: Typo-

cepciójuk ugyanakkor véleményem szerint a narratológia számos máig megoldatlan problémájára, így a jelen tanulmány kérdésére is magyarázatot ad.

A válaszhoz Cosmidesék azon feltételezéséből kell kiindulni, miszerint az olvasó a fikcionális narratív szövegből beérkező információkat egy önálló hatókör reprezentációs rendszer formájában dolgozza fel. Folyamatosan kutat az információk érvényessége, azok hatóköre után, korlátozás észlelése esetén az információt azzal együtt – például egy szereplő kijelentéseként, feltételezéseként, hiteként, emlékeként stb. – raktározza el, akár bonyolult emeletes struktúrákat („x úgy emlékszik, hogy b azt mondta, hogy p”) hozva létre. Egy ilyen rendszerben kulcsfontosságú, hogy melyek azok az információk, amelyek hatókör nélküli információként jelennek meg. A jelölés hiánya ugyanis rendszerszintű, architekturális igazságra utal, olyan információra, amely a komputációs architektúra keretein belül korlátozás nélkül érvényes és a szintek között szabadon mozog. Mikor tehát az olvasó a narratív szöveg olvasása során ilyen információval találkozik, azt automatikusan általánosan érvényes igazságként dolgozza fel. Olyan igazságként, amely nem esik semmilyen hatókör – különösen semmilyen forrás, semmilyen elme vagy perspektíva – korlátozása alá; nem kijelentés, hanem sokkal inkább az ábrázolt történet valamely tényállásának nyelvi képe. Érthető tehát, ha ezeket az információkat (ahogy Graesser kísérletileg is kimutatta) később sem tudja forrásadathoz kötni, hiszen azok nem is kötődnek forráshoz. Hiba őket egy személynek (egy mindentudó elbeszélőnek), vagy akár egy személytelen alanynak (egy rejtett kijelentő instanciának, én-elbeszélőnek) tulajdonítani, lévén lényegüket épp forrásnélküliségük, jelöletlenségük adja. A harmadik személyű mindentudó elbeszélő nem létezik.

A koncepció arra is rávilágít, hogy miért olyan megrázóak azok a narratívák, amelyek – mint Kosztolányi e tanulmány bevezetésében idézett *Édes Anna* című regénye is – az információk átkeretezésével operálnak.²⁵ Ezekben az esetekben nem csak arról van szó, hogy egy addig megbízhatónak tűnő információról, illetve forrásról kiderül, hogy megbízhatatlan, vagy hogy az igazság szóbeszédnek, fikciónak bizonyul.²⁶ Valamennyi átkeretezés, a hatókörök minden módosítása, különösen az architekturális igazságok („Kún Béla repülőgépen menekült az országból. [...] A gépet maga a népbiztos vezette. [...] Sápadt volt, borotvátlan, mint rendesen.”)²⁷ érvényének megkér-

text Kiadó, 2014). HORVÁTH Márta, „Evolúciós és kognitív kultúratudomány. Bevezető”, in *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*, szerk. HORVÁTH Márta, 9–26 (Budapest: Typo-text Kiadó, 2014), 18–20.

²⁵ A regény ezen aspektusáról Bónus Tibor készített kiváló elemzést: BÓNUS Tibor, „A másik titok. Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*” (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2017).

²⁶ SZABÓ Judit, „Csavar a végén. Meglepetés és fordulat a *Viharsziget* című regény olvasásában”, in *Hogyan olvasunk krimi? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Erzsébet, 23–39 (Budapest: Ráció, 2019)

²⁷ KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna...*, 13.

dőjeleződése („Legalább a Krisztinában ezt beszélték.”)²⁸ mindig a rendszer szintjén is jelentkezik, és a rendszer stabilitásába vetett hitet kérdőjelezi meg.

Záró megjegyzések

A jelen tanulmány célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy az olvasók miért fogadják el a „mindentudó harmadik személyű elbeszélőnek” tulajdonított narratív szöveget feltétel nélkül igaznak. A tanulmány kognitív szempontú választ adott erre a problémára. Amellett érvelt, hogy az elfogadást épp az elbeszélő hiánya, az információ hatóköröktől való függetlensége, jelöletlensége motiválja, amely a humán információfeldolgozó rendszerben a rendszerszintű, architekturális igazságok jelzése. Ez az érvelés új, ugyanakkor nem egyedülálló. Illeszkedik abba a sorba, amely Käte Hamburger 1957-ben megjelent, *Az irodalom logikája (Die Logik der Dichtung)* című írásával kezdődik (és Ann Banfield, Felix Martínez-Bonati, Sige-Yuki Kuroda, Bernáth Árpád írásaival folytatódik),²⁹ és amely különböző elméleti alapokon a fikcionális harmadik személyű elbeszélő fogalmát, egy fikcionális kommunikációs szint tételezésének szükségességét kérdőjelezi meg.

²⁸ Uo.

²⁹ Käte HAMBURGER, *Die Logik der Dichtung* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1968); Ann BANFIELD, „Unspeakable Sentences. Narration and Representation in the Language of Fiction” (London: Routledge and Kegan Paul, 1982); Felix MARTÍNEZ-BONATI, „On Fictional Discourse”, in *Fiction updated*, ed. by Calin Andrei MIHAILESCU and Walid HAMARNEH, 65–75 (Toronto: University of Toronto Press, 1996); Sige-Yuki KURODA, „Where epistemology, style, and grammar meet”, in *A Festschrift for Morris Halle*, ed. by Stephen R. Anderson and Paul Kiparsky, 337–391. (New York: Holt Rinehart & Winston, 1973); BERNÁTH ÁRPÁD, „Az elbeszélés vizsgálatának kérdései”, *Literatura* 7, 2. sz. (1980): 205–210.